

Резюме

В статтє охарактеризировано предпосылки и формы развития рыночных отношений в сельском хозяйстве, промышленности и торговле Подольской губернии в первой половине XIX в.

УДК 94(477.82)“1930”: 282

І.В.Шостак

ЛІКВІДАЦІЯ МАЄТКІВ РИМО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА НА ВОЛИНІ ПІСЛЯ 1830 РОКУ

У статті розглядаються питання, пов'язані з секуляризацією земель римо-католицької церкви на Волині в період після поразки польського повстання 1830–1831 рр.

Однією з характерних рис економіки Волині у першій половині XIX ст. було збереження в структурі землеволодіння церковних маєтків. Сильні економічні позиції Римо-Католицької Церкви були основою політичного впливу римо-католицького духовенства в краї. З огляду на це, важливим моментом при дослідженні історії Римо-Католицької Церкви на Волині є питання секуляризації (перетворення церковної і монастирської власності у світську) церковних маєтків, що є невід'ємною частиною аграрних і соціальних відносин в регіоні. Секуляризація проходила у кілька етапів. Зупинимося на періоді після поразки польського Листопадового повстання 1830–1831 рр. Вивчення питання ліквідації церковних маєтків допоможе у з'ясуванні різних аспектів життєдіяльності Римо-Католицької Церкви на Волині, передусім соціального та господарського розвитку, міжцерковних відносин та відносин Церкви та держави, суспільно-політичної ситуації.

Щодо історіографії проблеми, то їй присвячено монографії А.Зінченка¹ та О.Крижанівського². Робота А.Зінченка базується на широкому колі архівних та опублікованих джерел. У ній розкриваються особливості функціонування церковних маєтків у системі політичних, соціальних, конфесійних та національних відносин на Правобережній Україні в останній чверті XVIII – у першій половині XIX ст. Автор порівнює статус церковних маєтків у пізній Речі Посполитій та Російській імперії, розкриває мотиви, етапи, наслідки їх секуляризації. Дослідження О.Крижанівського

присвячене висвітленню господарської діяльності Церкви на Правобережній Україні у XVIII та у першій половині XIX ст. Проаналізовано її організацію за Речі Посполитої та Російської імперії. Особлива увага звертається на поступове взяття під державний контроль економічного життя Церкви після включення Правобережжя до складу Російської імперії.

Джерельну базу даного дослідження складають опубліковані матеріали та архівні документи Центрального державного історичного архіву в м. Києві, а також матеріали Державного архіву Житомирської області.

Наприкінці XVIII ст. у результаті трьох поділів Речі Посполитої Волинь повністю увійшла до складу Російської імперії. Це означало не лише зміну територіально-адміністративного устрою, а, передусім, політичної системи: шляхетської демократичний устрій змінився російським абсолютистським режимом.

Починаючи з першої чверті XVIII ст. в Російській імперії Православна Церква остаточно втрачає самостійність, перетворюється на специфічну державну установу, майже позбавлену можливості до якихось власних виступів. У другій половині XVIII ст. відбулася секуляризація феодального церковного землеволодіння в Росії. Указами імператриці Катерини II від 26 червня 1764 р. були вилучені в казенне управління маєтки духівництва у власне російських губерніях, а від 10 квітня 1786 р. і 25 квітня 1788 р. – на Лівобережній та Слобідській Україні і в прилеглих до неї російських губерніях. Секуляризація церковних маєтків посилила залежність Церкви від світської влади³. Логічно, що такою ж стала політика царизму відносно Римо-Католицької Церкви. Католицьке духівництво Волині було активним суб'єктом економічних відносин краю. У церковних господарствах розвивалося рільництво, городництво, тваринництво, лісове господарство, мануфактурне виробництво, рибне господарство, бджільництво тощо. Господарська діяльність духівництва реалізовувалася у фільварках, які, у переважній більшості, були центрами сільськогосподарського виробництва⁴.

1830–1831 рр. – це час польського Листопадового повстання, яке охопило і територію Волині. Римо-католицьке духівництво не могло стояти осторонь цих подій. Воно брало досить активну участь у повстанні. Проте слід сказати, що нижче римо-католицьке духівництво по-різному сприйняло повстання: значна частина священників старшої генерації заохочувала до повстання, але матеріальних пожертв не складала. Частина поставилася до нього неприхильно, навіть вороже. У той же час молодше покоління священників активно залучалося до повстання, особливо папери і монахи⁵. Важливими його опорними пунктами стали монастирі. Маючи значні маєтки, а відтак – грошові та продовольчі ресурси, коней, необхідні матеріали, ченці активно допомагали повстанцям, самі вели збір коштів на ко-

ристь повстання серед населення⁶. Тому наслідки поразки повстання відчула на собі і Римо-Католицька Церква.

Основні напрямки дій уряду Миколи I спостерігаються в проектах політичного переустрою західних губерній, запропонованих місцевою владою у зв'язку із початком Листопадового повстання. У грудні 1830 року моголівський цивільний губернатор подав царю записку про “припинення шкідливого впливу католицького духівництва” у західних губерніях. Окрім іншого, моголівський губернатор пропонував відібрати в монастирів маєтки, натомість винагородивши духівництво щорічним грошовим окладом. Така система заходів мала на меті підпорядкування духівництва, а в ширшому значенні – політичну уніфікацію західних губерній⁷. За декретом Сенату від 15 серпня 1832 р. під загрозою суворих кар було заборонено навернення православних до католицизму⁸. Від 10 червня 1830 р. заборонено католицьким монастирям, а від 11 липня 1836 р. і костелам, тримати у прислужі православних. Ця заборона негативно відобразилася на економічному становищі Римо-Католицької Церкви, але разом, з тим погіршила соціально-економічне становище багатьох церковних селян, оскільки католицьке духовенство змушене було віддавати свої маєтки в оренду шляхті й міщанам, що спричинило більший визиск з селян орендарями⁹.

У серпні 1831 р. волинський і подільський тимчасовий військовий губернатор В.Левашов запропонував низку заходів у боротьбі з національно-визвольним рухом у західних губерніях. Він вважав за необхідне, *по-перше*, у зв'язку із прямою участю у повстанні монахів Почаївського василіанського монастиря, передати його з усім майном православному духівництву; *по-друге*, застосовувати подібну політику для всіх інших католицьких і уніатських монастирів, ченці яких брали участь у повстанні. Такі заходи відповідали указу від 6 травня 1831 р. про конфіскацію маєтків дворян-повстанців.

Спочатку рішення про передачу до державної власності окремих монастирів, ченці яких були учасниками Листопадового повстання, приймалися лише як виняток. Проте згодом дана практика стала частішою. На основі доповіді графа Д.Блудова, затвердженої 2 жовтня 1831 р., закрити монастирі й передавати їхню власність у казну чи на інші призначення було дозволено за загальними правилами конфіскації маєтків за участь у повстанні¹⁰.

При Сенаті було негласно створено комітет західних губерній, який очолив князь В.Кочубей¹¹. Одним із рішень Комітету стало схвалення пропозиції про зменшення кількості католицьких монастирів. Пропонувалося закриття тих монастирів, які не мали визначеної канонічними правилами кількості ченців, а також ті, що розташувалися в православних та уніат-

ських селах. У грудні 1831 р. цар підтримав це рішення Комітету. У західних губерніях передбачалося закрити 191 і залишити діючими 113 католицьких монастирів. На Волині, відповідно, 35 монастирів були визначені на ліквідацію, і лише 18 планували залишити.

19 липня 1832 р. цар затвердив доповідь Д.Блудова “Про зменшення і перетворення римо-католицьких монастирів”. Характерною рисою доповіді був наступний момент. Зазначалося, що попередні задуми залишити католицькому духовенству маєтки закритих монастирів є недоцільним, оскільки таким чином уряд втратить можливість досягнути своєї головної мети – ліквідувати будь-які впливи Римо-Католицької Церкви на суспільно-політичне життя регіону. Це б лише збільшило економічну вагу білого католицького духовенства. Тому Д.Блудов передбачав залишити у віданні єпархіальної влади лише капітали. Всю нерухомість належало передати до казни. А задля заспокоєння незадоволення, пропонувалося оголосити, що доходи від тих маєтків будуть спрямовані на різні богоугодні заходи, зокрема, на утримання парафіяльних шкіл замість закритих монастирських. Насправді частину отриманих доходів передбачалося виділити на утримання церков, які перейдуть у відомство православного духівництва. Передача в казенне відомство маєтків покладалася на цивільних і військових губернаторів, їй належало проводити швидкими темпами. Для прийому маєтків призначалася комісія з чиновників казенної палати і духовного депутата. Прийом належало провести за попередніми інвентарями й візитами з необхідними доповненнями. Передбачалися заходи щодо посилення нагляду єпархіальних єпископів над монастирями та їхньою власністю¹².

На підставі цієї доповіді був виданий указ “Про закриття деяких римо-католицьких монастирів”, опублікований 19 липня 1832 р. Як аргумент для тих, хто міг би протестувати проти нього, було використано буллу папи Бенедикта XIV від 1744 р., в якій говорилося про некомплектні монастирі. Такими визнавалися монастирі, кількість ченців яких не перевищувала восьми осіб. Окрім того, необхідність їх закриття обґрунтовувалася невідповідністю числа монастирів кількості віруючих-католиків¹³. Указ від 19 липня 1832 р. істотно обмежував власницькі права католицького духовенства, помітно скорочував кількість монастирів, що були важливими центрами впливу і поширення католицької віри.

У записці Міністерства внутрішніх справ і Департаменту духовних справ іноземних віровизнань “Про скасування римо-католицьких монастирів” від 6 серпня 1832 р., адресованій київському військовому, волинському і подільському генерал-губернатору, обґрунтовано причини видання вищезгаданого указу.

Зазначалося, що користь з цього заходу для Римо-Католицької Церкви буде полягати у наступному:

- монахи повернуться до істинного свого призначення;
- капітали ліквідованих монастирів приєднаються до загального майна Церкви;
- з'являться засоби виправлення багатьох важливих недоліків складу і управління Церкви;
- буде можливість для розширення семінарій, щоб необхідна кількість священників могла отримати відповідну освіту;
- будуть засновані заклади для догляду за старими священниками та важкохворими.

Указ від 19 липня 1832 р. містив наступні положення:

- негайно скасувати усі неукомплектовані монастирі. Залишити лише ті, в яких буде зручно розмістити монахів інших, ліквідованих, монастирів;
- скасовувати і ті монастирі, що знаходилися серед греко-російських та греко-уніатських селищ;
- монахів перевести в інші монастирі, а якщо такі зайняті – то в монастирі інших орденів;
- храми – якщо у тій місцевості велика кількість парафіян, а інші костели розташовані далеко – перетворити у звичайні парафіяльні зі згоди Міністерства внутрішніх справ на розсуд місцевої цивільної влади. У інших випадках – перетворити їх разом з монастирськими будівлями на загальнокорисні заклади;
- грошові капітали, що належали скасованим монастирям, приєднати до допоміжного фонду римо-католицького духовенства¹⁴.

18 серпня 1832 р. волинський цивільний губернатор надіслав луцько-житомирському римо-католицькому єпископу М.Пивницькому лист, у якому нагадував єпископу, що тому слід зробити розпорядження відносно ліквідації у Волинській губернії 35 “зайвих” римо-католицьких монастирів, відповідно наказу Римо-Католицької Колегії¹⁵. У процесі їх закриття, деякі монахи приймали рішення перейти до білого духовенства. Рішення влади щодо них було таким: негайно відправляти їх до єпископа М.Пивницького в Луцьк, аби монастирі були звільнені і не виникало затримки з їх скасуванням¹⁶. Отож, протягом 1832–1833 рр. у Волинській губернії було ліквідовано 35 римо-католицьких монастирів.

За указом 19 липня 1832 р. на Волині в казенне управління перейшли маєтки римо-католицьких монастирів з 2196 рев'язькими душами селян. Крім того, у 1831 році в казенне управління перейшли маєтки монастирів, закритих за участь їх духовенства у Листопадовому повстанні, наприклад, Дубенського піарського, маєток якого складав стрільський ключ у Рів-

ненському повіті. Його ченці були розміщені по інших монастирях і було встановлено суворий нагляд за їхньою поведінкою¹⁷.

Близькість католицького духовенства за соціальним становищем до польської шляхти, зумовила їхню спільну політичну опозиційність до політики царської влади і його участь у Листопадовому повстанні 1830–1831 рр. У зв'язку з цим, у рамках репресій проти повстанців, російський уряд провів закриття значної частини римо-католицьких монастирів і передачу їхніх населених маєтків у казенне відомство.

Примітки

1. *Зінченко А.* Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. – К., 1994.
2. *Крижанівський О.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVII – перша половина XIX ст.). – К., 1991.
3. *Зінченко А.* Назв. праця. – С.23.
4. Там же. – С.47.
5. *Urban W., bp.* Stolica Apostolska wobec rządów zaborczych i spraw polskich // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – Т.ІІ: 1764–1945. – Cz.1: 1764–1918. – S.379-388.
6. *Зінченко А.* Назв. праця. – С.110.
7. Там же. – С.108-110.
8. *Sznarbachowski F., ks.* Początek i dzieje rzymsko-katolickiej diecezji łucko-żytomierskiej obecnie łuckiej. – Warszawa, 1926. – S.118.
9. *Крижанівський О.П.* Назв. праця. – С.92-98.
10. *Зінченко А.* Назв. праця. – С.111-112.
11. *Крижанівський О.П.* Назв. праця. – С.92-98.
12. *Зінченко А.* Назв. праця. – С.112-114.
13. *Sznarbachowski F., ks.* Op. cit. – S.180-223.
14. Центральний історичний архів України в Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.442. – Оп.64. – Спр.166: Відомість про скасовані римо-католицькі монастирі в Київській, Подільській і Волинській губерніях. – Арк.1-8зв.
15. Там же. – Арк.34-38зв.
16. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.64. – Спр.166(а): Про скасування деяких лишніх римо-католицьких монастирів. – Арк.1-412.
17. *Зінченко А.* Назв. праця. – С.111-117.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы, связанные из секуляризацией земель римско-католической церкви на Волини после поражения польского восстания 1830–1831 гг.

ДО ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ Є.Й.СІЦІНСЬКОГО НА ПОДІЛЛІ

В статті висвітлено значний внесок історика та археолога України Є.Й.Сіцинського (1859–1937 рр.) у вивченні археології Подільського краю.

Наукове археологічне вивчення території сучасної Хмельниччини було започатковане в національній українській історичній науці влітку 1883 р. видатним ученим В.Б.Антоновичем. В кінці XIX ст. – 20-ті роки XX ст. були проведені численні розвідки й обстеження, такими добре знаними дослідниками як Є.Сіцинський, К.Широцький, М.Рудинський, В.Геринович, О.Ольжич (Кандиба) та іншими, працювали десятки археологічних експедицій різних академічних установ, музеїв і красназнавчих товариств. Зусиллями цих подвижників, а найбільше подолянина Євфимія Сіцинського, на ниві археології здобуто досить значний матеріал про різнопланове життя населення краю від найдавнішої доби.

Певний внесок у фрагментарне висвітлення вкладу Є.Сіцинського в археологічне вивчення Поділля зробили вчені В.Зборовець¹, Ю.Філь², І.Винокур³, Л.Баженов, О.Баженов⁴, В.Прокопчук⁵, які розкрили деякі аспекти дослідження ним археології Поділля.

Євфимій Йосипович Сіцинський народився 15 жовтня 1859 року в с.Мазники Летичівського повіту на Поділлі (тепер Деражнянського р-ну Хмельницької обл.) в сім'ї священика. Ще під час навчання на церковно-історичному відділенні Київської духовної академії присвятив себе історії та археології Поділля, співпрацював з В.Антоновичем і М.Грушевським, з якими провів низку археологічних розкопок в різних регіонах краю. Брав постійну участь в багатьох археологічних з'їздах, що відбувалися на Україні і в Росії. Заснував перший на Поділлі історико-археологічний музей з надзвичайно цінними збірками з археології, української архітектури, малярства, різьби, етнографії, великої бібліотеки рукописів і стародруків та інших цінних видань з історії Поділля, був незмінним директором цього музею в 1890–1922 рр.⁶

Є.Сіцинський, розробляючи і досліджуючи історію Поділля, працював у двох напрямках: на підставі архівних, документальних матеріалів і давньої літератури підготував ряд оглядів загально-довідкового характеру, що охоплювали всю територію краю, перейшовши до більш докладних описів окремих явищ і регіонів; з другого боку, він збирав і досліджував на місці історичні пам'ятки, робив синтетичні нариси, що висвітлювали і з'яс-